

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA OBRAZLILIK VOSITASI SIFATIDA METAFORANING UNIVERSAL XUSUSIYATI

Shadmanov Sherzod Xursanaliyevich,

Qo'qon davlat universiteti Ingliz tili o'qituvchisi

G-mail:sherzodshadmanov5@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologik birliklar semantikasida metaforaning tutgan o'rni va uning obrazlilik yaratishdagi universal vazifasi tahlil qilinadi. Frazeologizmlar tilda obrazlilikning eng yuqori darajasini namoyon etadi va ularning ma'nolari ko'pincha metaforik asosga tayanadi. Metafora vositasida so'zlovchilar mavhum tushunchalarni aniq shakllarda ifodalaydi, shu orqali tilning hissiy va estetik qirralarini boyitadi. Maqolada metaforik modellar, ularning kognitiv asoslari hamda milliy-madaniy xususiyatlari o'zbek, rus va ingliz frazeologiyasidan olingan misollar asosida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: metafora, frazeologik birlik, obrazlilik, semantik tahlil, kognitiv lingvistika, milliy-madaniy o'ziga xoslik, universal metaforik modellar, o'zbek tili, rus tili, ingliz tili.

Аннотация. В данной статье анализируется роль метафоры в семантике фразеологических единиц и её универсальная функция в создании образности. Фразеологизмы представляют собой одну из наиболее ярких форм проявления образности в языке, а их значения зачастую основываются на метафорическом переносе. Посредством метафоры носители языка выражают абстрактные понятия в конкретных образах, тем самым обогащая эмоциональные и эстетические возможности языка. В статье рассматриваются метафорические модели, их когнитивные основы и национально-культурные особенности на материале фразеологии узбекского, русского и английского языков.

Ключевые слова: метафора, фразеологическая единица, образность, семантический анализ, когнитивная лингвистика, национально-культурная специфика, универсальные метафорические модели, узбекский язык, русский язык, английский язык.

Abstract. This article examines the role of metaphor in the semantics of phraseological units and its universal function in creating imagery. Phraseological units represent one of the highest levels of figurativeness in language, and their meanings are often based on metaphorical transfer. Through metaphor, speakers express abstract concepts in concrete forms, thereby enriching the emotional and aesthetic dimensions of language. The article explores metaphorical models, their cognitive foundations, and their national-cultural characteristics based on examples drawn from Uzbek, Russian, and English phraseology.

Keywords: metaphor, phraseological unit, imagery, semantic analysis, cognitive linguistics, national-cultural specificity, universal metaphorical models, Uzbek language, Russian language, English language.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda metafora insoniyat kognitsiyasining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida keng e'tirof etilmoqda. U endi faqat badiiy matnlarda qo'llaniladigan uslubiy yoki ritorik vosita sifatida emas, balki insonlar atrofdagi olamni anglash va tushunish jarayonida tayanadigan muhim vosita sifatida qaraladi. Tilga nisbatan kognitiv yondashuv, xususan, XX asr oxiridan boshlab, metafora nafaqat tilni, balki tafakkurning o'zini ham tarkib toptirishini ta'kidlab kelmoqda. Shu tariqa, metafora mavhum tafakkur bilan aniq tajriba o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaradi.

Frazeologik birliklar, ya'ni iboralar, metaforani o'rganish uchun ayniqsa boy maydonni tashkil etadi. Ushbu turg'un so'z birikmalari ko'pincha o'z tarkibidagi komponentlarning alohida ma'nolaridan to'g'ridan-to'g'ri kelib chiqmaydigan ma'nolarga

ega. Ularning semantikasi ko'chma qayta talqinga, ko'pincha esa metaforik ko'chimga asoslanadi. Shu ma'noda metafora tilning obrazli qatlamini hosil qiladi va frazeologik semantikada obrazlilikning universal vositasiga aylanadi.

Masalan, o'zbek tilidagi "ko'ngli tog'dek" yoki "og'zi asal" kabi iboralar inson tuyg'ulari va shaxsiy xislatlari metaforik qiyoslash orqali qanday ifodalanishini ko'rsatadi. Shunga o'xshash, inglizcha "to have a heart of stone" ("tosh qalbli") ibora va ruscha "золотые руки" ("oltin qo'llar") frazeologik birliklari metaforik bog'lanishlarga asoslangan ko'chma ma'nolarni yetkazadi. Bu misollar metafora turli tillarda ishlashini, frazeologik ma'noni ham universal, ham madaniy o'ziga xos tarzda shakllantirishini namoyon etadi. Ushbu maqolaning maqsadi — frazeologik semantikada metaforaning o'rnini, uning universal kognitiv tabiatini hamda milliy-madaniy o'ziga xosligini o'rganishdir. O'zbek, ingliz va rus tillaridan misollarni tahlil qilish orqali biz metafora ham umuminsoniy kognitiv mexanizm, ham madaniy o'ziga xoslikning ifodasi ekanligini ko'rsatishga harakat qilamiz.

Adabiyotlar tahlili. Frazeologik birliklarda metaforaning o'rne va funksiyasi ko'plab tilshunoslar tomonidan tadqiq qilingan. Kognitiv lingvistika vakillari metaforani nafaqat badiiy vosita, balki inson tafakkurining muhim mexanizmi sifatida talqin qiladilar. Xususan, George Lakoff va Mark Johnson o'zlarining mashhur tadqiqotlarida metaforalar insonning dunyoni idrok etish va konseptuallashtirish jarayonining ajralmas qismi ekanligini asoslab berganlar.

Frazeologiya nazariyasiga bag'ishlangan ishlarda A. N. Baranov va D. O. Dobrovolskiy frazeologik birliklarning semantik tuzilishi hamda metaforik asoslarini tahlil qilib, obrazlilikning shakllanishida metaforaning yetakchi o'rin tutishini ta'kidlaydilar. Shuningdek, Zoltán Kövecses metaforik modellarni qiyosiy o'rganib, ko'plab metaforalarning umuminsoniy tajribaga asoslanishini ko'rsatgan.

Metaforaning madaniy jihatlari esa Andrew Goatly va Jonathan Charteris-Black tadqiqotlarida keng yoritilgan bo'lib, ular metaforalarning milliy-madaniy xususiyatlarini va til egalarining dunyoqarashi bilan bog'liqligini tahlil qilganlar.

O'zbek tilshunosligida esa M. Mamatov va M. Musayevlarning ishlari frazeologik birliklarning semantik hamda kognitiv xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu tadqiqotlar metaforaning frazeologik ma'no hosil qilishdagi ahamiyatini yoritib bergan bo'lsa-da, o'zbek, rus va ingliz tillari materiallari asosida metaforaning universal va milliy jihatlari qiyosiy tahlil qilish masalasi hali ham dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda frazeologik birliklarda metaforaning obrazlilik yaratishdagi o'rne qiyosiy va tavsifiy tahlil metodlari asosida o'rganildi. Tadqiqot materiali sifatida o'zbek, rus va ingliz tillaridagi frazeologik lug'atlar, badiiy asarlar hamda ilmiy manbalardan tanlab olingan metaforik frazeologik birliklar foydalanildi. Tadqiqot jarayonida frazeologizmlarning semantik tuzilishi, metaforik

modeli va obrazlilik xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, kognitiv lingvistika yondashuvi asosida metaforalarning konseptual manbalari aniqlanib, ularning universal va milliy-madaniy jihatlari qiyosiy o'rganildi. Olingan natijalar umumlashtirish va interpretatsiya metodlari yordamida ilmiy xulosalarga keltirildi.

Tahlillar va natijalar.

1. Frazеologik semantikada metaforaning o'rni - Frazеologik birliklar asosan metaforik zaminda shakllanadi. Ularning semantik tuzilishi murakkab bo'lib, ham denotativ, ham konnotativ tarkibiy qismlardan iborat. Denotativ ma'no leksik birlikning so'zma-so'z yoki bosh ma'nosini, konnotativ ma'no esa hissiy, ekspressiv va baholash jihatlari o'z ichiga oladi. Frazеologizmlarda ko'pincha aynan konnotativ qatlam ustunlik qiladi va bu qatlam, odatda, metafora orqali yaratiladi. Misol uchun, o'zbek tilidagi "ko'ngli qora" iborasidagi "qora" so'zi dastlab rangning jismoniy xususiyatini bildiradi. Biroq frazeologik birlik ichida u salbiylik, yomon niyat yoki ma'naviy iflosilik bilan bog'liq metaforik ma'noga ega bo'ladi. Bu aniq jismoniy belgidan mavhum axloqiy sifatga o'tish metaforalashtirish jarayonining yorqin namunasidir. Metafora so'zlovchilarga his-tuyg'ular, fe'l-atvor xususiyatlari va ruhiy holatlar kabi mavhum tushunchalarni aniq, sezgir tasvirlar orqali anglashga imkon beradi. Bu jarayon tilning ifoda kuchini oshirib, muloqotni jonli va hissiy jihatdan ta'sirchan qiladi. Masalan:

His-tuyg'u holatlari ko'pincha jismoniy sezgilar (issiqlik, sovuq, og'irlik) orqali ifodalanadi.

Axloqiy sifatlar fazoviy yoki vizual metaforalar (yorug'lik va qorong'ulik kabi) yordamida bildiriladi.

Insonning xulq-atvori tabiat hodisalari yoki narsalar yordamida tasvirlanadi.

Frazеologik semantikada metafora iboralarning turg'unligi va qayta tiklanishiga ham xizmat qiladi. Lingvistik jamoa ichida metaforik ma'no umumiy qabul qilingach, u frazeologik tizimning tarkibiy qismi sifatida qotib qoladi. Natijada frazeologik birliklar tayyor ifodalar sifatida boy semantik va madaniy ma'lumotni o'zida saqlaydi. Bundan tashqari, metafora obrazlilikning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Obrazlilik tilning estetik vazifasi uchun zarur, chunki u so'zlovchilarga jonli ruhiy manzaralar yaratish va hissiy javoblarni uyg'otish imkonini beradi. Frazеologik birliklar yuqori darajada obrazli bo'lib, bunga erishish uchun, asosan, metaforaga tayanadi.

2. Metaforaning universal tabiati - Metaforaning eng muhim xususiyatlaridan biri — uning universalligidir. Kognitiv mexanizm sifatida metafora barcha insonlarga, lingvistik yoki madaniy kelib chiqishidan qat'i nazar, xosdir. U umuminsoniy tajribalardan, ayniqsa, tana, sezgi va jismoniy olam bilan bog'liq tajribalardan kelib chiqadi. Universallikning yaqqol misolini turli tillarda uchraydigan metaforik modellarda ko'rish mumkin. Quyidagi iboralarni qaraylik:

Inglizcha: to burn with anger (g'azabdan yonib ketmoq).

Ruscha: сгорать от стыда (uyatdan yonib ketmoq).

O‘zbekcha: ich-ichidan kuyib ketmoq.

Turli lingvistik tizimlarga mansub bo‘lishlariga qaramay, bu ifodalar bir xil kontseptual metaforaga asoslanadi: HISSIY HOLAT = ISSIQLIK/OLOV. Mazkur metafora kuchli hissiyotlarning fiziologik tajribasidan kelib chiqadi: bunday hissiyotlar ko‘pincha tana haroratining ko‘tarilishi, yurak urishining tezlashishi va keskinlik tuyg‘usi bilan kechadi. Natijada turli madaniyat vakillari kuchli hissiy holatlarni tasvirlash uchun issiqlik yoki yonish tushunchasidan foydalanadi. Boshqa universal metaforik modellar quyidagilardir:

BAXT = YUQORI / G‘AM = PAST (mas. "feeling up", "feeling down").

HAYOT = SAFAR (mas. "chorrahada turish", "oldinga yurish").

VAQT = HARAKAT (mas. "vaqt uchadi", "muddat yaqinlashmoqda").

Bu metaforalar tasodifiy emas — ular tana orqali olinadigan tajribaga tayanadi. Aynan shu sabab o‘zaro qarindosh bo‘lmagan tillarda ham o‘xshash frazeologik birliklarni uchratish mumkin. Metaforaning universalligi inson tili va tafakkurining umumiy kognitiv tuzilishlarini namoyon etadi. Shu bilan birga, universal metaforalar madaniyatlararo muloqot va tarjimoni osonlashtiradi. Ikki tilda bir xil kontseptual metafora mavjud bo‘lganda, mos frazeologik birliklarni topish ham osonlashadi. Biroq bunday holatlarda ham qo‘llanilish va konnotatsiyadagi farqlar saqlanib qolishi mumkin.

3. Metaforaning milliy va madaniy o‘ziga xosligi - Metafora kognitiv asosida universal bo‘lsa-da, milliy va madaniy o‘ziga xoslikni ham aks ettiradi. Har bir til o‘zining frazeologik birliklar tizimini tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar ta'sirida shakllantiradi. Natijada metaforalar ko‘pincha o‘z dastlabki kontekstidan tashqarida to‘liq tushunilishi qiyin bo‘lgan madaniy o‘ziga xos ma'nolarni yetkazadi. Masalan, o‘zbek tilidagi "ko‘ngli keng" iborasi saxiylik, mehribonlik va mehmondo‘stlikni anglatadi. Bu fazilatlar o‘zbek madaniyatida chuqur ildiz otgan, unda ochiqko‘ngillik va mehmonga saxiylik yuqori qadrlanadi. Ingliz tilida ham shunga o‘xshash ibora ("big-hearted") mavjud bo‘lsa-da, uning ma'nosi umumiyroq va o‘zbek jamiyatidagi mehmondo‘stlik bilan bog‘liq madaniy nozikliklarni to‘liq qamrab olmaydi. Shunga o‘xshash, ruscha "золотые руки" iborasi mahorat va hunarmandlikni ta'kidlaydi. "Oltin" metaforasi yuksak qadr va kamolotni bildirib, mehnatga va ustalikka bo‘lgan madaniy munosabatni aks ettiradi.

Frazeologizmlarda metafora madaniy kod vazifasini bajaradi: jamoaviy bilim, e'tiqod va qadriyatlarni kodlashtiradi. Ushbu madaniy kodlar avloddan avlodga o‘tib, lingvistik jamoaning o‘ziga xosligi va dunyoqarashini saqlaydi. Frazeologik birliklar orqali so‘zlovchilar nafaqat tilni, balki butun bir madaniy ma'nolar tizimini ham meros qilib oladi. Milliy o‘ziga xoslikni metaforalar uchun manba sohalarni tanlashda ham ko‘rish mumkin. Masalan:

Dehqonchilik madaniyatlarida metaforalar ko‘pincha tabiat, qishloq xo‘jaligi va hayvonlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Sanoatlashgan jamiyatlarda metaforalar mexanizm va texnologiyaga asoslanadi.

Turli iqlimlarda atrof-muhit xususiyatlari (tog'lar, cho'llar yoki daryolar) metaforik obrazlilikka ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, metaforaning asosidagi kognitiv mexanizm universal bo'lsa-da, uning lingvistik amalga oshirilishi madaniy kontekst tomonidan shakllantiriladi. Metaforaning bu ikki yoqlama tabiati — ham universal, ham madaniy o'ziga xos bo'lishi — uni lingvistik tadqiqotning ayniqsa qiziqarli ob'ektiga aylantiradi.

Xulosa. Metafora frazeologik birliklarda obrazlilik yaratishning eng ta'sirchan va universal vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. U aniq ma'nolarni mavhum tushunchalarga aylantirish va tilni hissiy hamda ekspressiv chuqurlik bilan boyitish orqali frazeologik semantikani shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Metafora yordamida so'zlovchilar murakkab g'oyalarni anglab, ularni yorqin va tushunarli tarzda yetkaza oladilar. Shu bilan birga, metafora inson kognitsiyasining ham universal, ham milliy tomonlarini aks ettiradi. Bir tomondan, u umuminsoniy tajribaga tayanadi va shu sababli turli tillarda o'xshash metaforik modellarning mavjudligini izohlaydi. Boshqa tomondan, u madaniy o'ziga xoslikni o'zida saqlab, alohida lingvistik jamoalarning qadriyatlari, an'analari va dunyoqarashini namoyon etadi. Shu sababli metafora faqat uslubiy vosita sifatida emas, balki kognitiv va madaniy hodisa sifatida ham o'rganilishi lozim. Uning frazeologik birliklardagi roli til shunchaki belgilar tizimi emas, balki inson tafakkuri va madaniyatining dinamik hamda ma'nodor ifodasi ekanini ko'rsatadi. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, frazeologiyada metaforani o'rganish til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarga oid muhim ilmiy xulosalarni berishga xizmat qiladi. U lingvistik ifodaning boyligi va xilma-xilligini namoyon etish bilan birga, insoniy idrokning umumiy asoslarini ham ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alekseeva, L. M. (2010). Frazeologicheskaya obraznost' i natsional'naya spetsifika yazyka. Moskva: Flinta-Nauka.
2. Baranov, A. N., Dobrovolskiy, D. O. (2008). Aspekty teorii frazeologii. Moskva: Znak.
3. Charteris-Black, J. (2004). Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
4. Gibbs, R. W. (1994). The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Goatly, A. (2011). The Language of Metaphors (2-nashr). London: Routledge.
6. Kovecses, Z. (2010). Metaphor: A Practical Introduction (2-nashr). Oxford: Oxford University Press.
7. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
8. Mamatov, M. (2018). O'zbek tilidagi frazeologizmlarda metaforik obrazlilikning namoyon bo'lishi. Toshkent: Fan va texnologiya.
9. Musaeov, M. (2016). Frazeologik birliklarning semantik va kognitiv tahlili. Samarqand: SamDU nashriyoti.